

KRZYSZTOF SOLIŃSKI

Biblioteka kościoła ewangelickiego imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie w świetle fragmentu jej księgozbioru w zasobach Biblioteki Narodowej oraz innych źródeł

Ziemia Wschowska była jednym z pomostów łączących kulturę dawnej Rzeczypospolitej z kulturą europejską oraz miejscem tolerancji i wolności dla uchodźców religijnych. Powstały tu na przełomie XVI i XVII wieku intelektualny krąg wschowsko-leszczyński stanowił niepowtarzalne zjawisko w tej części Europy¹.

Ewangelicka szkoła łańciska przy zborze staromiejskim imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie (Fraustadt) stała się lokalną „kuźnią inteligencji”, w której swą edukację rozpoczynały takie wybitne jednostki, jak Waleriusz Herberger (1562–1627)², pastor, poeta religijny i kaznodzieja zwany „Małym

1 M. Małkus, *Wprowadzenie do wystawy „Soli Deo Gloria”. Protestantkie dziedzictwo kulturowe Ziemi Wschowskiej w XVI–XVIII wieku*, Wschowa 2014, s. 3–6. Katalog towarzyszy stałej wystawie prezentowanej w Muzeum Ziemi Wschowskiej we Wschowie – http://muzeum.wschowa.pl/pliki/soli_deo_gloria.pdf [dostęp: 10.11.2016]; K. Szymańska, „Światu pozostanie ten papier...” Hasse i Börner – drukarze pogranicza, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2013, t. 30, s. 12 – www.wbc.poznan.pl/publication/469579 [29.12.2016].

2 J. Szeruda, *Herberger Walery (1562–1627)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, Wrocław 1960–1961, s. 433; P. Fijałkowski, *Wątki polskie w działalności duszpasterskiej i twórczości literackiej Walerego Herbergera*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1999, t. 43, s. 57–72 – <http://rcin.org.pl/ihpan/publication/43558> [29.11.2016].

Lutrem” lub „Polskim Lutrem”³, Mateusz Vechner (1587–1630), nadworny lekarz króla Zygmunta III Wazy, Andreas Gryphius (1616–1664), poeta i dramaturg, uznawany za jednego z najwybitniejszych twórców baroku w skali europejskiej, Samuel Fryderyk Lauterbach (1662–1728)⁴, pastor, historiograf, autor pierwszej pełnej, napisanej w języku niemieckim historii Polski i inni. Niejednokrotnie ich prywatne księgozbiory wraz ze spuścizną trafiały pośmiertnie do biblioteki Żłóbka Chrystusa. We Wschowie istniały dwie parafie (gminy) wyznania ewangelicko-augsburskiego: staromiejska (założona w 1555 roku) i nowomiejska (założona w 1646 roku). Tematyka niniejszego artykułu odnosi się jedynie do tej pierwszej. Historia parafii staromiejskiej zaczyna się w momencie wprowadzenia reformacji do Wschowy w latach 1552–1555⁵, ale przez pierwsze pięćdziesiąt lat związana jest wyłącznie z przejętym od katolików kościołem farnym, przy którym już wtedy działała pierwsza szkoła łacińska⁶. Zbór ewangelicki, który otrzymał imię Żłóbka Chrystusa, został otwarty w grudniu 1604 roku, a ewangelicka szkoła łacińska przy zborze w 1607 roku. Dopiero z tym oto kościołem i szkołą związana jest biblioteka będąca przedmiotem dalszych rozważań.

Książnica istniała formalnie w latach 1641–1945, ale czasy jej świetności przypadają na okres działalności szkoły łacińskiej przy zborze, gdyż biblioteka rozwijała się wraz z nią, stanowiąc jej zaplecze naukowo-dydaktyczne. W momencie likwidacji szkoły w 1826 roku i otwarciu Gimnazjum Realnego we Wschowie biblioteka przy kościele Żłóbka Chrystusa, której księgozbiór przestał być pomnażany, stopniowo traciła na znaczeniu⁷. W 1881 roku 724 woluminy (w tym wszystkie inkunabuły i część rękopisów) zostały wzięte w depozyt przez Staatsarchiv Posen. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości przechowywała je Biblioteka Archiwum Państwowego w Poznaniu⁸. Reszta biblioteki przy zborze

3 Zob. A. Henschel, *Evangelische Lebenszeugen des Posener Landes aus alter und neuer Zeit*, Posen 1891, s. 106–107; A. Nowakowski, *Wschowa i Ziemia wschowska w dawnej Polsce (do roku 1793)*, Białystok 1994, s. 125; A. Kalbarczyk, „Mały Luter” ze Wschowy. Valerius Herberger (1562–1627) wzorem kaznodziei, „Poznańskie Studia Teologiczne” 2014, t. 28, s. 231–242 – <http://pressto.amu.edu.pl/index.php/pst/article/view/4093/4160> [10.11.2016].

4 J. Serczyk, *Lauterbach Samuel Fryderyk (1662–1728)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 16, Wrocław 1971, s. 585–586.

5 J. Dworzaczkowa, *Wprowadzenie reformacji do miast królewskich Wielkopolski*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1965, t. 10, s. 71.

6 M. Friebe, *Geschichte der ehemaligen Lateinschulen Fraustadts. Beilage zum 41. Jahresbericht des Königlichen Gymnasiums zu Fraustadt*, Fraustadt 1894, s. 36 – <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ulbdsp/periodical/pageview/5329945> [10.11.2016].

7 Ibidem, s. 39.

8 F. Pohorecki, *Biblioteka Archiwum Państwowego 1869–1929*, w: *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie*, red. S. Wierczyński, Poznań 1929, s. 82 – www.wbc.poznan.pl/publication/31127 [10.11.2016].

przetrwiała obie wojny światowe i pozostała na miejscu we Wschowie aż do kwietnia 1949 roku, gdy została przejęta przez Zbiornicę Księgozbiorów Zabezpieczonych w Poznaniu⁹. W listopadzie 1949 roku Zbiornica dokonała repartycji tych zbiorów na rzecz Biblioteki Narodowej w Warszawie¹⁰.

Niezmiennie, podstawowymi i wciąż zachowującymi dużą wartość źródłami do dziejów zboru Kripplein Christi i związanego z nim środowiska duchowo-intelektualnego są dzieła wschowskiego pastora i historiografa Samuela Fryderyka Lauterbacha: *Vita, fama et fata Valerii Herbergeri...*, a zwłaszcza stanowiąca jego drugą część publikacja: *Fraustädtisches Zion, das ist historische Erzählung, was sich von An. 1500–1700 im Kirch-Wesen zu Fraustadt zugetragen...*¹¹ – oba wydane w Lipsku w latach 1708–1711. Dzieła te stanowiły podstawę wszystkich późniejszych opracowań na ten temat¹². Zamieszczony w części drugiej rozdział *Von der Herbergerischen Bibliothek am Kripplein Christi* jest najstarszym zachowanym opisem biblioteki zboru¹³. Wartość zawartych w nim informacji jest nieoceniona. Rozdział przynosi dane o pierwotnym stanie liczbowym księgozbioru, nowych nabytkach dla biblioteki, pierwszych próbach katalogowania, informacje o zasadach udostępniania zbiorów i godzinach otwarcia. Z właściwym dla siebie gawędziarstwem Lauterbach dorzuca garść informacji o rozmaitych wydarzeniach, np. ewakuacji całej biblioteki na Śląsk do Grębocic (Gramschütz) w 1656 roku w obawie przed Szwedami, albo o dwóch wielkich pożarach kościoła w 1644 i 1685 roku, z których biblioteka wyszła bez uszczerbku. Ponadto pastor wylicza jedenastu donatorów i ich dary dla biblioteki. Opisy bibliograficzne tych książek są bardzo niejednorodne, zazwyczaj ograniczają się do podania autora, fragmentu tytułu i formatu. Niekiedy podana jest liczba tomów, miejsce wydania lub cytowany jest fragment rękopiśmiennego wpisu właściciela, który

9 Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ministerstwo Oświaty. Naczelna Dyrekcja Bibliotek. Wydział Bibliotek Naukowych. Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych w Poznaniu. Sprawozdania miesięczne z działalności za lata 1947–50, sygn. 6954, k. 65 – Bolesław Świdorski, Sprawozdanie z działalności Zbiornicy w Poznaniu za miesiąc marzec 1949, Poznań 11 kwietnia 1949.

10 Ibidem, k. 79 – Bolesław Świdorski, Sprawozdanie z działalności Zbiornicy w Poznaniu w miesiącu listopadzie 1949, Poznań 6 grudnia 1949; Biblioteka Narodowa, Archiwum Zakładowe, Protokół zdawczo-odbiorczy z dn. 11 listopada 1949 r., sygn. 1196/1, k. 1.

11 S. F. Lauterbach, *Fraustädtisches Zion, das ist historische Erzählung, was sich von An. 1500–1700 im Kirch-Wesen zu Fraustadt zugetragen...*, Leipzig 1711 – www.wbc.poznan.pl/publication/71532 [29.12.2016].

12 Dla przykładu: na Lauterbacha nieustannie powołuje się Christian S. Thomas, autor pierwszego opisanego kościołów wyznania ewangelicko-augsburskiego w Polsce: *Altes und Neues vom Zustande der Evangelisch-Lutherischen Kirchen im Königreiche Polen*, [Wrocław 1754] – <http://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/295695> [10.11.2016].

13 S. F. Lauterbach, op. cit., s. 440–448.

znajdował się na woluminie. Dane te okazały się niezwykle pomocne przy datowaniu zachowanego katalogu biblioteki z 1656 roku. Z późniejszych opracowań na temat parafii imienia Żłóbka Chrystusa wymienić można *Der neue Zion...* wydany w 1855 roku przez pastora Johanna Friedricha Spechta¹⁴. Publikacja ta niestety nie wnosi żadnych nowych informacji na temat biblioteki, a wszystkie zawarte w niej wzmianki są dosłownym cytowaniem Lauterbacha (np. pierwotny stan liczbowy księgozbioru czy informacja o ewakuacji biblioteki w 1656 roku). Kilka cennych informacji o bibliotece opublikował Moritz Friebe w swoim *Geschichte der ehemaligen Lateinschulen Fraustadts*. Dzieło to jest opracowaniem dziejów szkół łacińskich we Wschowie, zarówno wyznania ewangelickiego, jak i katolickiego. Friebe, oprócz stanu liczbowego księgozbioru, podał informację o zaprzestaniu kupna nowych książek dla biblioteki oraz że nowe nabytki pochodzą wyłącznie z darów¹⁵. Z XX-wiecznych opracowań pewne informacje o bibliotece zawierają trzy zeszyty *Quellen und Forschungen zur Heimatkunde des Fraustädter Ländchens*, pod redakcją Gottharda Schobera (Fraustadt 1927–1936). Szczególne znaczenie ma pierwszy z nich, będący publikacją jubileuszową z okazji 300. rocznicy śmierci Waleriusza Herbergera seniora¹⁶.

* * *

Biblioteka kościoła imienia Żłóbka Chrystusa powstała na mocy testamentu Waleriusza Herbergera juniora (1618–1641). Fundator był synem Zachariasza Herbergera (1591–1631) z małżeństwa z Dorotą Deutschländer (1598–1628), a razem wnukiem pastora Waleriusza Herbergera (1562–1627). Umierając, przekazał kościołowi Kripplein Christi całą swoją rodową bibliotekę oraz ustanowił zapis 1000 talarów, z którego odsetki miały finansować studia ubogiej młodzieży ewangelickiej w rodzinnym mieście¹⁷. Oprócz stypendium, w testamencie ustanowił zapis 200 talarów, z których odsetki miały iść na cele zarządzania biblioteką i powiększania jej zbiorów¹⁸. Stypendium Herbergera funkcjonowało aż do lat 90. XIX wieku¹⁹.

14 J. F. Specht, *Der neue Zion, oder die Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde am Kripplein Christi zu Fraustadt. Herausgegeben zu der 300 jährigen Reformations-Jubelfeier dieser Gemeinde am 18. Mai 1855*, Fraustadt 1855.

15 M. Friebe, op. cit., s. 39.

16 F. Lüdtke, W. Bickerich, *Valerius Herberger und seine Zeit, zur 300. Wiederkehr seines Todestages*, Fraustadt 1927 (Quellen und Forschungen zur Heimatkunde des Fraustädter Ländchens; Heft 1).

17 S. F. Lauterbach, op. cit., s. 407.

18 S. F. Lauterbach, op. cit., s. 411; J. F. Specht, op. cit., s. 78.

19 M. Friebe, op. cit., s. 39.

Książnicę, nawet przeszło 250 lat od jej założenia, nazywano „Biblioteką Herbergera” lub „Biblioteką Waleriusza”, zapewne kierując się bardziej autorytetem Waleriusza seniora niż jego wnuka – *de facto* fundatora. Najwcześniejsze udokumentowane wystąpienia nazwy biblioteki w źródłach pochodzą z końca XVII wieku. Dzięki zachowanym w księgozbiornym adnotacjom rektorów i konrektorów szkoły łacińskiej – jednocześnie pełniących funkcję bibliotekarzy opiekujących się księgozbiorem – możemy zestawić dziś popularność poszczególnych nazw.

Popularną nazwą była *Bibliotheca Valeriana*²⁰. Kolejne nazwy, jakie spotykamy to: *Bibliotheca Fraustadiensis*²¹; *Bibliotheca Herbergeriana*²²; *Bibliotheca Valerio-Herbergeriana*²³; *Bibliotheca ad Praesepe Christi*²⁴; *Bibliotheca Fraustadiensis Herbergeriana*²⁵. Samuel Fryderyk Lauterbach stosował nazwy: *Bibliotheca Wschowensis*²⁶ oraz *Herbergerische Bibliothek*²⁷. Podobnego określenia: *Herbergersche Bibliothek* użył w swoim opracowaniu Moritz Friebe²⁸. Pastor Paul Gürtler używał nazw: *Altstädtische Kirchenbibliothek*²⁹ oraz *Bibliothek der evangelischen Kirche zum Kripplein Christi*³⁰. Ostatecznie – w czasie pełnienia przez niego posługi w kościele w latach 90. XIX wieku – księgozbiór ostemplowano pieczęcią: „Bibliothek der Kirche zum Kripplein Christi in Fraustadt”.

Biblioteka Herbergerów

Zaczątek utworzonej po 8 listopada 1641 roku Biblioteki Kripplein Christi stanowiły zbiory rodziny Herbergerów. Był to przede wszystkim księgozbiór Waleriusza Herbergera seniora, nieznacznie tylko pomnożony przez syna i wnuka.

20 Wpis Johannes Schnatzingera (†1691) – konrektora szkoły łacińskiej od 1676 roku, rektora 1681–1691, sygn. SD 73.02567 oraz wpisy Johanna Lauterbacha (1693–1758) – konrektora od 1716 roku i rektora 1719–1731, sygn. SD XVI.F.1887, SD Cyr.520, SD XVIII.3.11960 I-II, SD XVIII.1.24389, SD XVII.4.10335 I-II p.1, SD XVII.4.10330. O ile nie zaznaczono inaczej – wszystkie sygnatury w przypisach dotyczą zasobów BN.

21 Wpis Johannes Christiana Schindela, rektora w latach 1703–1708. Sygn. SD Cyr.385, SD XVII.3.24789.

22 Wpis Johanna Lauterbacha. Sygn. SD Cyr.386.

23 Wpis Johanna Lauterbacha. Sygn. SD XVII.4.10349 III.

24 Wpis Samuela Müllera, ur. 1671, rektora w latach 1700–1702. Sygn. SD XVII.4.10362.

25 Wpis Johanna Lauterbacha. Sygn. SD XVII.4.4020.

26 S. F. Lauterbach, op. cit., s. 443.

27 Ibidem, s. 440.

28 M. Friebe, op. cit., s. 39.

29 Sygn. SD XVII.3.8625-8628 adl.

30 Sygn. SD XVIII.2.18792 II, SD XVIII.2.18794.

Świadczą o tym liczne notatki Herbergera seniora na książkach oraz częste odręczne dedykacje dla niego. Księgozbiór gromadzony był co najmniej od lat 90. XVI stulecia. Wiele wpisów i dedykacji jest niedatowanych, mankamentem jest również to, że podczas późniejszego oprawiania luźnych druków w klocki introligatorskie część zapisków została zbyt mocno przycięta. Stan początkowy biblioteki oszacował Lauterbach na 1200 woluminów³¹. Woluminy pochodzące z księgozbioru Herbergerów nie posiadają tak charakterystycznych cech proveniencyjnych jak np. omówione dalej legaty Samuela Müllera, Johanna Ernesta Bensheima czy pastora Paula Emanuela Gürtlera. Książki z tych darowizn mają zawsze wpisy własnościowe, dzięki czemu są łatwo rozpoznawalne.

Wpisy własnościowe Herbergerów znajdują się tylko na nielicznych woluminach. Waleriusz Herberger senior oraz jego syn Zachariasz swoje książki podpisywali sporadycznie. Świadectwem własności są częściowo rękopiśmienne dedykacje autorskie dla obu wschowskich pastorów oraz ich odręczne notatki na kartach. Około roku 1610/1611 pewną partię książek oprawiono w pergamin, a na górnych okładzinach wytłoczono inicjały właścicieli: V[alerii] H[erbergeri] F[raustadiensis] oraz Z[achariae] H[erbergeri] F[raustadiensis].

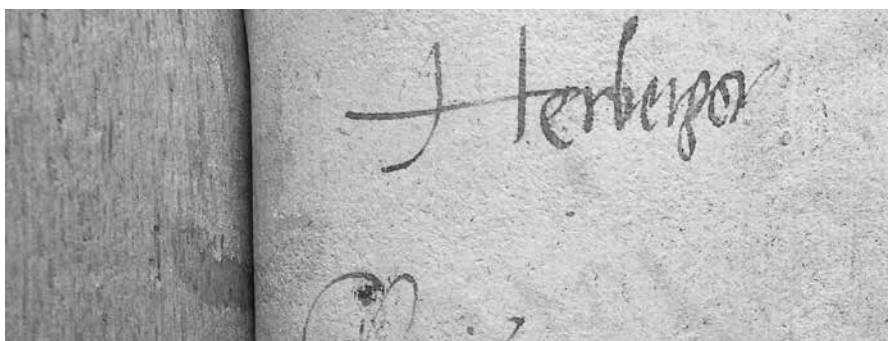
Trzeba tu odnotować, że istnieją wpisy o treści *d[omi]nus Herberger* lub *Herberger* na dużej partii oprawionych jednakowo w pergamin woluminów. Tyle, że w miejscu mało oczekiwanym, mianowicie na wewnętrznej stronie wyklejki w miejscu sklejenia z okładziną (ryc. 1). Świadczy to o tym, że nowe bloki książek podpisano przed przekazaniem ich do introligatora. Noty te widoczne są głównie w przypadku egzemplarzy uszkodzonych; niekiedy prześwitują przez cienką wyklejkę.

Łatwiej sprawa przedstawia się w przypadku nielicznych książek zmarłego przedwcześnie, w wieku 23 lat, Waleriusza juniora. Miał on zwyczaj podpisywać się także w miejscu nietypowym, bo na samym końcu tekstu. Wpisy *Sum Valerij Herbergeri* znajdują się więc często po drukowanym słowie *FINIS* (ryc. 2). Nie ma wątpliwości, że chodzi tu o Waleriusza Herbergera młodszego, gdyż wpisy takie pojawiają się na dziełach wydanych także po 1627 roku – czyli już po śmierci jego dziada.

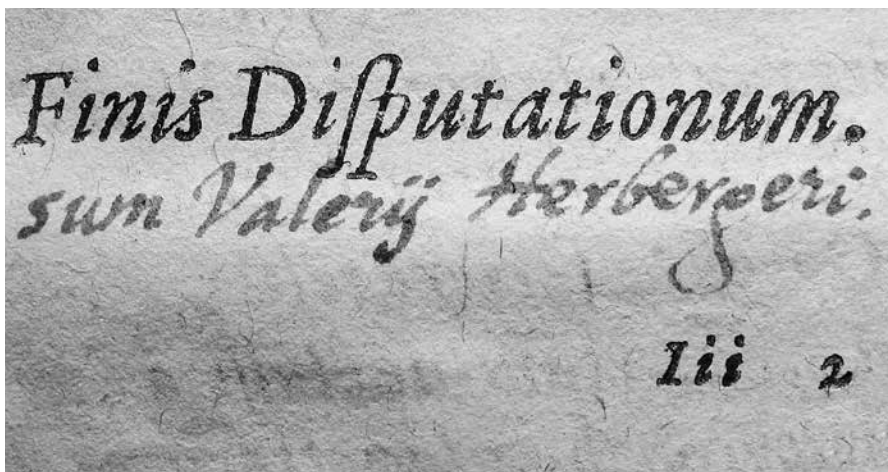
Mimo tych trudności nawet teraz, po niemalże czterystu latach, możliwa jest częściowa rekonstrukcja biblioteki Herbergerów w jej stanie z 1641 roku. Oprócz kilku niezwykle istotnych informacji Lauterbacha w *Fraustädtisches Zion* oraz – rzecz jasna – zachowanego księgozbioru, podstawowe znaczenie ma znajdujący

31 S. F. Lauterbach, op. cit., s. 444.

się w zbiorach BN rękopiśmienny indeks alfabetyczny do przygotowywanego katalogu³². Jest to bardzo wczesny dokument, dokładne jego datowanie możliwe jest przede wszystkim dzięki informacjom w *Fraustadtisches Zion*. W rozdziale o bibliotece Lauterbach wspomina, że po raz pierwszy księgozbiór uporządkował Gottfried Textor (dyrektor szkoły łacińskiej w latach 1646–1656), który wziął za tę pracę 15 talarów³³. Co najistotniejsze, Lauterbach wymienia z nazwiska

RYC. 1 Wpis własnościowy Herbergerów na wewnętrznej stronie wyklejki, SD XVII.3.24271-24272

RYC. 2 Wpis własnościowy Waleriusza Herbergera juniora, SD XVII.3.8o68-8o69

32 Sygn. RPS Akc.9431.

33 S. F. Lauterbach, op. cit., s. 446; M. Friebe, op. cit., s. 11.

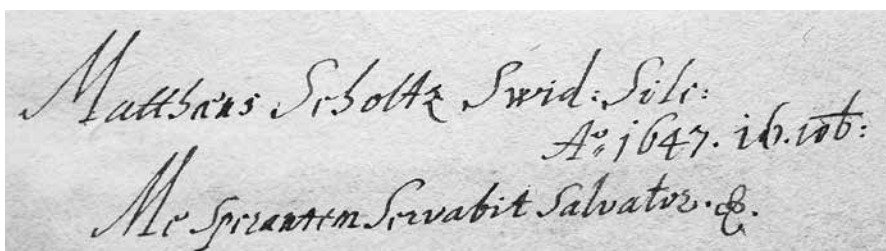
jedenastu donatorów oraz podaje tytuły przekazanych przez nich książek – większość z tych egzemplarzy zachowała się i znajduje w zbiorach Biblioteki Narodowej. Lauterbach nie zawsze konsekwentnie podaje rok wpływu poszczególnych darów, lecz dane takie znajdują się często na woluminach. Porównując informacje podane przez pastora z wpisami na woluminach wiadomo, że najpóźniejszy z wymienionych przez niego darów trafił do biblioteki w 1704 roku.

Wspomniany wyżej rękopis najprawdopodobniej jest owocem owego „uporządkowania” księgozbioru przez Textora. Dokument ma wymiary 19,5 × 16,5 cm, oprawiony jest we fragment pergaminowego rękopisu, zawiera łącznie 156 kart, z czego karty 1–15, 100–148, 150–156 niezapisane. Można go określić jako alfabetyczny indeks umożliwiający poruszanie się po zastosowanym w bibliotece układzie działowym (klasowym). Działów tych było 9 i być może sporządzone zostało też *inventarium*. Dokument nie posiada jakiegokolwiek tytułu i przedstawia się następująco: pismo co najmniej dwóch rąk – widoczne są późniejsze uzupełnienia tekstu pierwotnego, układ – dwie szpalty tekstu na stronę; każda szpalta składa się z czterech rubryk: *praenomen*, [*nomen et titulus*], *columna*, *litera*. Spis został sporządzony w układzie alfabetycznym (autor-tytuł), chociaż nie było to ściśle przestrzegane w indeksowaniu haseł w obrębie poszczególnych liter. Hasła są szeregowane alfabetycznie według nazwisk, a w przypadku dzieł bezautorskich według tytułów. Same opisy bibliograficzne składają się z: imienia oraz nazwiska autora, skróconego tytułu, oznaczenia części oraz formatu bibliograficznego. Brak adresu wydawniczego. Nazwa autora podawana jest tylko raz przy pierwszej pozycji, przy kolejnych – raz już wymienioną nazwę zastępuje wielokropek. Format bibliograficzny oraz odnośnik do lokalizacji w bibliotece (*columna*, *litera*) także podawane są jednorazowo i zastępowane wielokropkiem, jeśli odnoszą się jeszcze do pozycji zapisanych poniżej. W rubryce *columna* znajdują się numery działów oznaczone cyframi arabskimi. Książki – zależnie od formatu – otrzymywały swoją lokalizację w dziale, którą wyrażają duże litery alfabetu zapisane w rubryce *litera*.

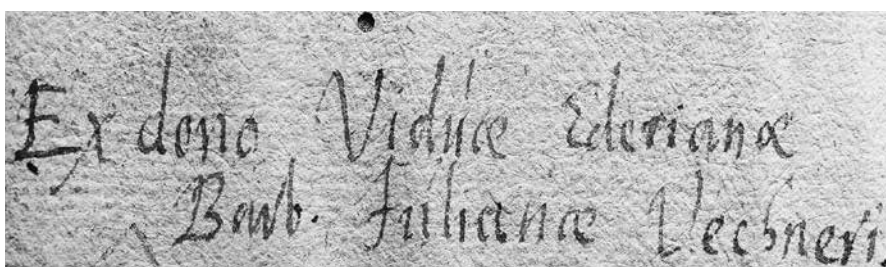
Cyfry od 1–9 zapewne równocześnie oznaczały szafy, zaś litery od A–I – półki, licząc od dołu do góry, w taki sposób, że pod pierwszymi literami alfabetu grupowano największe formaty, więc im dalsza litera alfabetu, tym mniejszy format książki. Najogólniej można stwierdzić, że działy 1–2 zawierały Biblię, konkordancje, komentarze, działy 3–5 poszczególne dziedziny teologii, 6–7 dzieła z zakresu gramatyki, retoryki, tezaury, leksykony, dział 8 medycynę, historię naturalną, geografę, a dział 9 prawo. Indeks zawiera około 2000 tytułów i chociaż część z nich stanowią akcedyty i odsyłacze, to nie ulega wątpliwości, że mamy do

czynienia już z bardzo dużą biblioteką. Najwięcej tytułów – ponad 400 – zawiera dział 7, najmniej pozycji ma dział 9 – około 30.

Katalog zasadniczo notuje dzieła wydane do lat 30. XVII wieku, czyli takie, które mogły być własnością Waleriusza Herbergera seniora (†1627), jego syna Zachariasza (†1631) oraz Waleriusza juniora (†1641) – fundatora biblioteki i ostatniego właściciela księgozbioru. Katalog notuje ponadto poświadczony przez Lauterbacha bardzo wczesne dary dla biblioteki: *Braunschweigischer Evangelischer Kirchen Harmoneyen* (zachowana pisownia oryginalna tytułów) przekazane w 1647 przez Matthaëusa Scholza ze Świdnicy (ryc. 3)³⁴, dwa inkunabuły *Biblia cum postillis Nicolai de Lira* w czterech tomach będące własnością pastora Michaela Edera, po jego śmierci w 1648 roku przekazane przez jego ostatnią żonę Barbarę Julianę Vechner (ryc. 4)³⁵.

RYC. 3 Wpis własnościowy Matthaëusa Scholza (1647), SD XVII.3.24079

RYC. 4 Oznaczenie daru Barbary Juliany Vechner (1648), SD Inc.F.1278 II

³⁴ Sygn. SD XVII.3.24079: August von Braunschweig, *Evangelische Kirchen-Harmonie*, Wolfen-Büttel 1646.

³⁵ Sygn. SD Inc.F.1278 I, III-IV: *Biblia, Lat. Cum postillis Nicolai de Lira. P. I-IV*, Strasbourg 1492 (IBP 1046). Tom II pochodził z wyd. *Biblia. P. I-IV*, Venezia 1488 (IBP 1042) – w stratach (IBP† 485). Informacje podaję za Michałem Spandowskim.

Katalog nie notuje dzieł: *Analysis Evangeliorum Dieterici, in quarto* podarowaną przez Johanna Schnatzingera w czasie, gdy był konrektorem szkoły łacińskiej – czyli pomiędzy rokiem 1676 a 1681³⁶, *Matthaei Poli Synopsis Criticorum, in folio* w pięciu tomach przekazanej w 1703 roku przez diakona Michaela Schöna³⁷, nie notuje też *Liviusa, in folio* przekazanego w 1704 roku przez Christiana Sachsa³⁸.

Z tyłu rękopisu, na ostatniej karcie, dołączona jest notatka o spakowanych do pięciu skrzyń książkach³⁹. Wpis ten wskazuje, w świetle relacji Lauterbacha, na wspomnianą ewakuację księgozbioru do Gramschütz w 1656 roku. Ważną informacją jest, że katalog notuje już dzieło *Schola pietatis* w pięciu tomach, ofiarowane bibliotece Kripplein Christi przez małżonkę Siegmunda von Lossa, w którego majątku w 1656 roku składowany był księgozbiór⁴⁰.

Na tej podstawie można stwierdzić, iż katalog mógł zostać sporządzony po 24 maja 1656 roku, po powrocie księgozbioru z Grębocic, czyli dokumentuje pierwsze 15 lat istnienia biblioteki, a po odjęciu darów z lat 1641–1656 może w przybliżeniu ukazać stan biblioteki Herbergerów w momencie przekazania jej do Kripplein Christi. Niestety – w tym samym roku Gottfried Textor opuścił stanowisko, a kontynuacji rozpoczętego przez niego dzieła zaniechano. Sam katalog nie jest kompletny, a dowodem na to są odnalezione w księgozbiorze druki z proveniencjami Herbergerów, których indeks nie notuje. Brakuje również rękopisów Herbergera.

Analiza zawartości treściowej indeksu wykazała, że biblioteka już u początków swego istnienia posiadała komplety dzieł wszystkich najważniejszych teologów luterańskich swoich czasów: Marcina Lutra, Filipa Melanchtona, Martina Chemnitza, Georga Majora, Balthasara Mentzera i innych, ponadto kalwińskich: Jana Kalwina, Teodora de Bèze, Lamberta Daneau, Davida Pareusa oraz wielu

36 Sygn. SD XVII.3.24467-24468 adl.: C. Dietericus, *Analysis logica Evangeliorum*, Erphordiae 1618.

37 Sygn. SD XVII.4.10368 I-V: M. Poole, *Synopsis Criticorum Aliorumque*, Francofurti ad Moenum 1678–1679.

38 Sygn. SD XVI.F.2030: T. Livius, *Libri Omnes Qvotqvot Ad Nostram Aetatem Pervenerunt*, Francofurti ad Moenum 1568.

39 Sygn. RPS Akc.9431, k. 159v.: A[nn]o [16]56 d[ie] 24 Maji eingelegt in: **arca no. 1.** ex columna n[ummer]o. I. II. III. lit[eri] C. D. E. F. G. biß auf etliche Stück, **[arca] no. 2.** die ubrigen ex col[umna] I. II. III. lit[eri] D. E. F. G. und die zu colum[na] IV. V. VI. literi B. C. D. E. F. G., **arca no. 3.** ex col[umna] IV. V. VI. lit[eri] D. E. F. G. It[em] ex colum[na] VII. lit[eri] B. C. D. E. F. H. I., **arca no. 4.** ex col[umna] VI. lit[era] A et col[umna] VII. lit[era] B. et seqq. It[em] col[umna] VIII und etliche ex col[umna] IX, **[arca] no. 5.** ex col[umna] I. II. III. lit[era] B. in folio 27 Stücke. It[em] ex col[umna] VIII. It[em] ex col[umna] IX. alle[...]stische Buch auch in fol.

40 Sygn. SD XVII.2.8078 I-V: J. Gerhard, *Scholae pietatis liber I–V*, Jena 1622–1623.

innych działaczy reformacyjnych, jak na przykład Huldrycha Zwingliego, Jakuba Arminiusza, Jana Husa itp. Dzieła teologów katolickich, na przykład Roberta Bellarmina czy Antonia Possevina, stanowią znikomy procent zbioru. Potwierdzałoby to opinię Janusza Tazbira i Wojciecha Kriegseisena o spowodowanych ofensywą kontrreformacji zmianach w strukturze księgozbiorów dysydenckich z połowy XVII wieku⁴¹.

Katalog wykazuje liczne polonika, z czego na pierwszym miejscu trzeba wymienić *Psałterz* w tłumaczeniu Jana Kochanowskiego (egzemplarz i edycja dziś nieznane; do 1656 roku było aż 25 wydań), następnie: Marcina Kromera *De origine et rebus gestis Polonorum* (egzemplarz i edycja nieznane; były 3 wydania), Salomona Neugebauera *Historia rerum Polonicarum* (egzemplarz nieznany; były 2 wydania), Jana Łasickiego *Clades Dantiscanorum* (egzemplarz nieznany; zapewne wydanie frankfurckie z 1578), Pawła Galowskiego *Explicatio catechismi Polon.* in octavo (druk nieznany), Marcina Lutra *Postilla domowa* w tłumaczeniu Hieronima Maleckiego (Królewiec, u dziedziców Jana Daubmana, 1574), a także bliżej nieokreślone dwa zbiory konstytucji polskich in folio. Nie brakuje też literatury antytrynitarskiej: dzieł Andrzeja Dudycza, *Katechizm Rakowski* (egzemplarz nieznany; zapewne tłumaczenie niemieckie z 1608), Jakuba Zabarovskiego *Ad Nodum Gordium seu disputationem de vocatione ministrorum a Martino Śmiglecki... editam... responsio* (Raków, Sebastian Sternacki, 1615, egzemplarz nieznany). Z autorów działających na Ziemi Wschowskiej i Śląsku: komplety dzieł Waleriusza i Zachariasza Herbergerów, dzieła Leonharda Krentzheima, Jana Amosa Komeńskiego, Jana Jonstona, Daniela Sennerta, Nataniela Tilesiusa, Abrahama Sculteta, Eliasza Reusnera i innych.

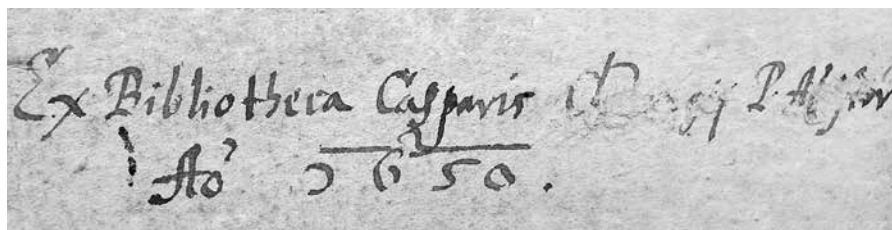
Ważniejsze późniejsze darowizny i legaty testamentowe

Wielkim atutem wschowskiej ksiąźnicy jest fakt, że jej księgozbiór narastał w sposób naturalny – dzięki funduszowi Herbergera na zakup książek na bieżąco pozyskiwano nowości wydawnicze. Drugim źródłem pomnażania zasobu były dary. Oprócz olbrzymiej liczby pojedynczych darów książkowych do biblioteki trafiło także kilka dużych legatów.

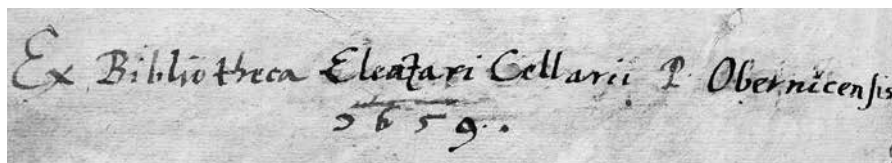
41 J. Tazbir, *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa 1987, s. 40; W. Kriegseisen, *Książka i biblioteki w kulturze ewangelików polskich w XVII i XVIII w.*, „Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1992, z. 13, s. 7–8.

Księgozbiór Eleazara Cellariusza

Cellarius (urodzony w 1628 roku w Oleśnicy), w latach 1664–1676 pastor w Obornikach Śląskich (Obernigk)⁴², według relacji Lauterbacha przekazał do biblioteki Żłóbka Chrystusa aż 200 woluminów⁴³. Musiało to nastąpić nie wcześniej niż po 1664 roku⁴⁴. Cellarius odziedziczył księgozbiór po swoim poprzedniku Casparze Clodwigu (pastorze w Obornikach Śląskich w latach 1654–1664). Clodwigijs podpisywał książki na wewnętrznej stronie przedniej okładziny: *Ex Bibliotheca Casparis Clodwigij P[astoris] A[nn]o 1650* (ryc. 5). Wpisy te zostały wydrapane i zamienione na: *Ex Bibliotheca Eleazari Cellarii P[astoris] Obernicensis A[nn]o 1659* (ryc. 6). Na tej samej stronie w lewym górnym rogu znajduje się *numerus currens* woluminu. W Bibliotece Narodowej – we fragmencie księgozbioru Kripplein Christi – znajduje się 91 woluminów starych druków pochodzących z tego legatu, z czego 26 woluminów ma wpisy własnościowe Cellariusza bądź Clodwiga. Najwyższy znany numer woluminu to 119.

RYC. 5 Wpis własnościowy Caspara Clodwiga (1650), SD XVII.3.24544

RYC. 6 Wpis własnościowy Caspara Clodwiga wydrapany przez Eleazara Cellariusza (1659), SD XVI.F.1883

42 H. Banke, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Obernigk*, Breslau 1935, s. 23–24 – www.dbc.wroc.pl/publication/17184 [29.12.2016].

43 S. F. Lauterbach, op. cit., s. 446.

44 H. Banke, op. cit., s. 23–24.

Księgozbiór Samuela Fryderyka Lauterbacha

Pastor Lauterbach przekazał testamentem sporządzonym na krótko przed śmiercią (24 VI 1728) całą swoją spuściznę⁴⁵. Legat ten (książki i rękopisy) ma niewiele wpisów własnościowych; książki rozpoznać można głównie po notatkach pastora wewnątrz woluminów. W księgozbiornie znajduje się pokaźna kolekcja oprawionych w klockach funeraliów i nuptialiów oraz dysertacji – zawsze opatrzonej spisem zawartości na dołączonych kartach ochronnych. O ich olbrzymiej wartości może świadczyć fakt, że wszystkie tomy zostały wzięte w depozyt przez Królewskie Archiwum Państwowe w Poznaniu.

Księgozbiór Samuela Müllera

Müller (1671 – post 1736), w latach 1700–1702 rektor szkoły łacińskiej, przekazał w 1736 roku co najmniej 118 woluminów, w tym rękopisy. Wszystkie woluminy opatrzone są notami własnościowymi: *Ex Bibliotheca Sam[uelis] Müllers Rect[ori] Fraustad[tiensis]*, *Ex legato Sam[uelis] Mulleri Rect[ori] Fr[austadiensis] emeriti 1736*, najczęściej na karcie tytułowej (ryc. 7). Co najmniej 12 woluminów z tego legatu znalazło się w depozycie wschowskim w Poznaniu. Wiele druków stanowi jedynie kolejne egzemplarze dzieł obecnych już w bibliotece. Na uwagę zasługuje: *Proverbia Salomonis per Ioannem Campensem... Latinitate donata* (Kraków, Florian Ungler, post 10 III 1534) – niestety egzemplarz niekompletny.

Księgozbiór Johanna Ernesta Bensheima

Bensheim (1698–1735), syn Ernesta Bensheima, prawnik wschowski zmarły 20 XI 1735, zapisał bibliotece cały swój księgozbiór⁴⁶. Były to co najmniej 124 woluminy (w tym rękopisy). Wszystkie woluminy mają wpisy własnościowe, najczęściej opatrzone na przednich wyklejkach notą *Ex legato Bensheimii Praetoris Fraustadiensis Anno 1736* (ryc. 8). Zdarzają się też wcześniejsze zapiski, np.: *Sum ex Bibliotheca Joannis Ernesti Bensheimi Jur. Practici Vschovensis 1727*⁴⁷. Księgozbiór zawiera sztucznie utworzone kolekcje: *Disputationes luridicae* oraz *Miscellanea luridica*. Co najmniej 38 woluminów z tego legatu trafiło w depozyt do Poznania. Egzemplarze często są interfoliowane z licznymi notatkami prawnika. Uwagę zwracają książki w języku polskim i francuskim. Wymienić trzeba: Bartłomieja Groickiego *Porządek sądów y spraw mieyskich* (Kraków, Łazarz Andrysowic, 1559), *Artykuły prawa Maydeburckiego* (idem), *Ustawa płacey v sądow* (idem, 1558),

45 K. Konrad, S. F. Lauterbach, *der fraustädtische Geschichtsschreiber*, „Grenzmärkische Heimatblätter” 1926, t. 2, s. 5–6.

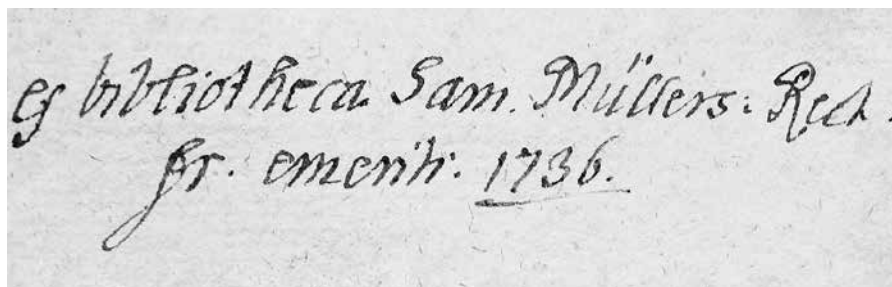
46 Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Akta Miasta Wschowa, [Wpisy do ksiąg wójtowsko-ławniczych odnośnie realizacji testamentów mieszczkańskich], sygn. 500, kk. 418–419.

47 Sygn. SD XVII.3.24482.

Postępek około karania na gardle (idem, 1559), Jana Pisarskiego *Mowca Polski... tom wtory* (Kalisz, druk jezuitów, 1676), *Zarty abo krotofilne facecye z historyi... wybrane* (Toruń, Jan Christian Laurer, 1717).

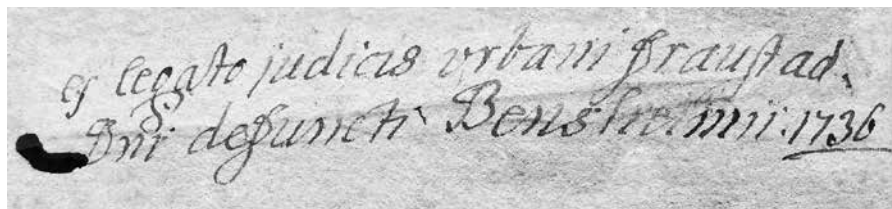
Ponieważ obydwa legaty przyszły do biblioteki w tym samym roku, częściowo otrzymały noty własnościowe wpisane na przednich wyklejkach tą samą ręką. Daje się też zauważyć, że księgozbiory te zostały przemieszane. W księgozbiornie Bensheima znajdują się liczne książki Jonasza Deutschlaendera (†1664), rajcy wschowskiego, którego córka Rosina była żoną Andreasa Gryphiusa, oraz Floriana Klepperbeina (1652–1712), diakona. Zdarza się jednak, że niektóre z nich zostały opatrzone (omyłkowo?) wpisem własnościowym Müllera.

Z mniejszych darowizn wspomnieć warto o spuściźnie Michaela Vettera (†1710) – pastora w Golssen (druki i rękopisy), Johanna Schnatzingera (†1691) – rektora szkoły łacińskiej (czasopisma), oraz Christopa Adama Kühna (XVII w.) – lekarza (dzieła z zakresu medycyny i alchemii, w tym inkunabuły).

Bibliotheca Sam. Müllers: Rec.
fr. emenih. 1736.

RYC. 7 Oznaczenie legatu Samuela Müllera (wpis 1736), SD XVII.2.8054

Legato judicis urbani fraustad.
Bni defuncti Bensheimii. 1736

RYC. 8 Oznaczenie legatu Johanna Ernesta Bensheima (wpis 1736), SD XVII.2.8056

Depositum Fraustadt (Dep. Frst.)

Depositum Fraustadt (Depozyt Wschowski) w Staatsarchiv Posen (1881–1919) – Archiwum Państwowym w Poznaniu – a następnie w Bibliotece Archiwum Państwowego w Poznaniu (1919–1945?) to istotny dla fragmentu zbiorów etap w dziejach biblioteki. Ze względu na tragiczny los, jaki spotkał Archiwum w Poznaniu i jego bibliotekę 29 stycznia 1945 roku⁴⁸, jedynymi źródłami – rzecz jasna, oprócz szczęśliwie zachowanego fragmentu księgozbioru – są informacje w opracowaniach powstałych w latach 1881–1945.

Szczególne znaczenie mają dwie, wspomniane już publikacje – Feliksa Pohoreckiego, *Biblioteka Archiwum Państwowego 1869–1929* oraz Franza Lüdtkego i Wilhelma Bickericha, *Valerius Herberger und seine Zeit...*⁴⁹.

Pierwsza przynosi bezcenne z punktu widzenia niniejszego opracowania informacje o dacie przekazania, stanie liczbowym księgozbioru, sposobie zewidencjonowania i istniejących katalogach kartkowych. Wymienia także prawie wszystkie inkunabuły⁵⁰, dla których sporządzono tu szczegółowy katalog zawierający 17 pozycji. Jest to dziś cenne źródło do oszacowania strat wojennych. Dzięki zestawieniu wiadomo, że najstarszą pozycją w bibliotece było *De civitate Dei* św. Augustyna (Wenezja, Gabriel di Pietro, 1475 – w stratach IBP†269). Druga podaje informacje o spuściźnie po Herbergerze i Lauterbachu, cytuje sygnatury depozytu.

Dzięki opracowaniu Pohoreckiego wiadomo, że księgozbiór został przekazany na wniosek Dyrekcji Archiwum Państwowego z 5 października 1881 (dokument nie istnieje), a przekazanie nastąpiło 9 listopada 1881 roku. Ponieważ nie zachowały się jakiegokolwiek dokumenty mogące poinformować o przyjętym sposobie wydzielenia książek przeznaczonych na utworzenie depozytu, jedynym źródłem pozostaje sam księgozbiór. Daje się zauważyć, że zabrano przede wszystkim woluminy mogące stanowić dla badaczy większą wartość ze względu

48 K. Kaczmarczyk, *Archiwum Państwowe w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej*, „Archeion” 1948, t. 17, s. 95 – <http://archiwalna.archiwa.gov.pl/images/stories/ARCHEION%20TOM%20XVII.pdf> [10.11.2016] oraz J. Baumgart, *Polityka niemieckich władz okupacyjnych wobec księgozbiorów w Wielkopolsce w czasie drugiej wojny światowej (1939–1945)*, [1948, maszynopis w BN], Tablica strat księgozbiorów Wielkopolski, k. 2.

49 F. Pohorecki, *Biblioteka Archiwum Państwowego 1869–1929*, op. cit., s. 82–87; F. Lüdtko, W. Bickerich, *Valerius Herberger und seine Zeit...*, op. cit., s. 71–116.

50 Mimo akrybii, z jaką sporządzono zestawienie, pominięto jeden inkunabuł: A. Persius Flaccus, *Satirae*, [Leipzig, ca 1497/1500] (IBP 4264). Dep. Frst. 511, obecna sygn. SD Inc.F.01291 adl. Ponadto pozycja 8 w zestawieniu *Diurnale romanum* oraz 11 Hugo de s. Caro *Speculum ecclesiae* okazały się drukami XVI-wiecznymi, więc całkowita liczba inkunabułów w bibliotece wyniosła 16.

na takie aspekty, jak rok wydania, forma piśmiennicza, oprawa i proveniencja. Także te kryteria mogą ewentualnie uzasadnić rozdzielenie wydawnictw wielotomowych – kwestii tej należy się bliżej przyjrzeć.

Można stwierdzić następujące fakty:

- biblioteka została ogołocoła niemalże ze wszystkich pamiątek po pastorze Waleriuszu Herbergerze (rękopisy i druki z jego odręcznymi notatkami oraz dedykacjami dla niego),
- z biblioteki zabrano wszystkie inkunabuły,
- zabrano cały, dotyczący głównie Śląska, Wielkopolski i Pomorza, bogaty zbiór funeraliów i nuptialiów, który faktycznie stanowił o wartości tej biblioteki,
- zabrano wszystkie woluminy posiadające interesujące oprawy (w tym woluminy oprowane we fragmenty XV-wiecznych rękopisów lub inkunabułów).

W tym kontekście zapewne należy rozumieć informację Edwarda Chwalewika o bibliotece Kripplein Christi, iż została ona „obrabowana przez Prusaków z rzeczy najcenniejszych”⁵¹.

Najbardziej zastanawiający jest wspomniany już fakt rozdzielenia wydawnictw wielotomowych. Po przeanalizowaniu zachowanego materiału można stwierdzić, że kompletowano dzieła wielotomowe, biorąc poszczególne tomy z różnych wydań – widać to doskonale w przypadku dzieł Marcina Lutra, które biblioteka posiadała w różnych edycjach. Wybierano także te woluminy, których oprawy uznano za cenniejsze (XVI wiek, kunsztowne wykonanie), względnie ciekawsze (np. fragmenty iluminowanych rękopisów użyte wtórnie) oraz woluminy zawierające *herbergeriana*.

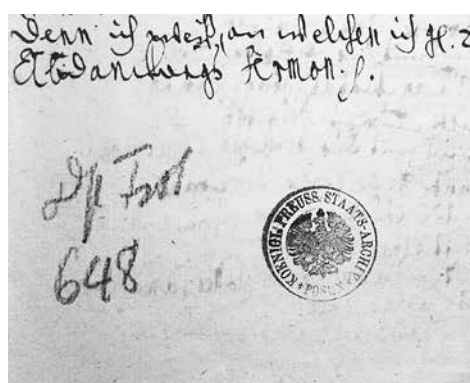
W Staatsarchiv Posen ten fragment biblioteki zinwentaryzowano, nadając woluminom *numerus currens* od 1 do 724. Identyczny numer zapisywany był na papierowej etykiecie nalepianej w dolnej części grzbietu książki. Istnieje kilka wariantów tych etykiet, przypominających znaczki pocztowe, z niebieskim obramowaniem. Są one charakterystyczne dla poznańskiego Archiwum – identyczne przyklejano również do akt.

Naklejki te dość szybko zaczęły się kruszyć lub odlepić (kwaśny papier, klej kostny nietrzymający się pergaminu), więc w miejscu odlepionej naklejki

51 E. Chwalewik, *Zbiory polskie, archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości i na obczyźnie*, Warszawa 1927, t. 2, s. 529.

zapisywano numer bezpośrednio na grzbiecie książki. Czasem numer ten wpisywano wewnątrz woluminu, na wyklejce bądź karcie tytułowej, niedbale, często mało czytelnie. Stwarza to dzisiaj liczne problemy przy identyfikacji, niekiedy ją wręcz uniemożliwia (ryc. 9a-b). Nieliczne woluminy oznaczono pieczętkami: „Königl. Preuss. Staats-Archiv Posen” lub „Kgl. Staats-Archiv Posen”.

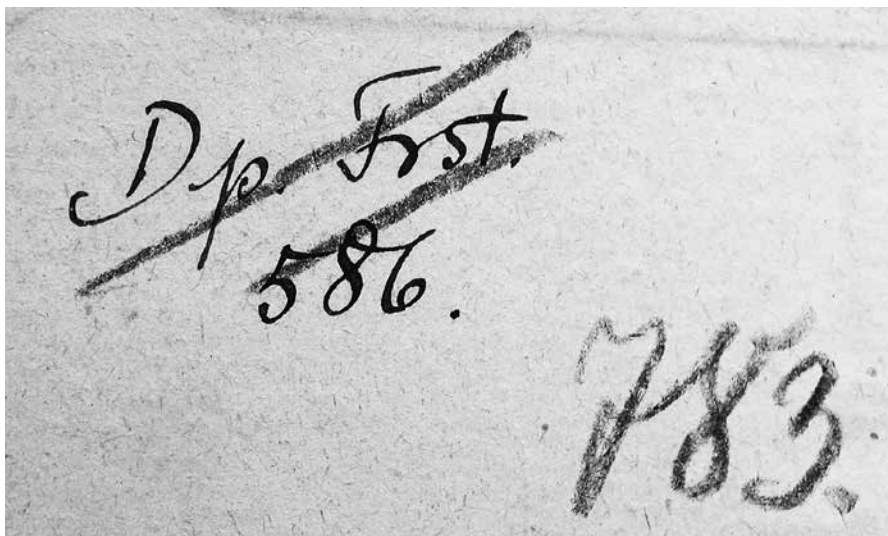
Nie posegregowano książek według formatów bibliograficznych ani nie zastosowano jakiegokolwiek podziału rzeczowego – o kolejności decydowała wysokość grzbietu. Wysokość ta zresztą do pewnego stopnia pokrywa się z formatem bibliograficznym, więc nie jest błędem wydzielenie następujących przedziałów sygnatur: 1–50 *folio*, 51–100 *quarto*, 101–211 *octavo* i mniej. Od numeru 212–234 znów *folio*, 235–500 *quarto*, *octavo* i mniej. Od 500–552 *folio*, 552–600 *quarto*, *octavo*, 600–724 *quarto*. Sygnatury depozytu odgrywają znaczącą rolę przy identyfikacji zbiorów Kripplein Christi, gdyż są to jedyne oznaczenia lokalizacji tego księgozbioru, jakie można spotkać w literaturze przedmiotu. Niektóre woluminy

RYC. 9a-b Depositum Fraustadt. Naklejka sygnaturowa na grzbiecie i sygnatura wpisana ołówkiem wewnątrz woluminu, SD XVII.3.10973-11029

oddano z powrotem bibliotece, o czym świadczą skreślone sygnatury (ryc. 10). Warto też odnotować, że wiele woluminów poddano konserwacji (podklejenia, uzupełnianie ubytków papieru, nowe oprawy, nowe wyklejki). Niestety – użyte wówczas materiały były kwaśne i dzisiaj naprawy te są w gorszym stanie, niż same książki.

Z okresu okupacji niemieckiej 1939–1945 depozyt co prawda nie wyszedł bez uszczerbku, lecz i tak – mówiąc kolokwialnie – miał więcej szczęścia niż reszta księgozbioru Biblioteki Archiwum. Według cytowanych sprawozdań Jana Baumgarta i Kazimierza Kaczmarczyka Bibliotekę Archiwum Państwowego w Poznaniu w całości strawił pożar 29 stycznia 1945 roku⁵². Nie ocalały ani zbiory własne Biblioteki, ani przechowywane tam liczne depozyty. Zachowane akta poznańskiej Zbiornicy milczą na temat zabezpieczania jakichkolwiek pozostałości Biblioteki Archiwum. W tym kontekście wątpliwe jest, by owego feralnego, styczniowego dnia depozyt mógł znajdować się w budynku Archiwum. Zbadania wymagają okoliczności, w wyniku których fragmenty tego księgozbioru w ogóle przetrwały i ostatecznie trafiły do Biblioteki Narodowej – być może jest to jedyny ocalały z Biblioteki Archiwum zasób.

RYC. 10 Przykład zwróconego woluminu – sygnatura Depositum Fraustadt przekreślona i nadana nowa biblioteczna, SD XVII.1.846-848

52 Zob. przypis 48.

Inwentaryzacja księgozbioru w latach 90. XIX wieku (niebieska sygnatura)

Od momentu likwidacji szkoły łaćnińskiej przy zborze sprawowanie pieczy nad biblioteką pozostało w rękach duchownych pracujących w parafii. Szczególnie zasługi na tym polu zyskał Paul Emanuel Gürtler (diakon w Kripplein Christi od 1885 roku, następnie pastor)⁵³. Duchowny ten był bibliofilem, poświęcał bibliotece więcej czasu niż jego poprzednicy, podarował też bibliotece swój księgozbiór. Po przekazaniu depozytu do Staatsarchiv Posen zaszła potrzeba uporządkowania i ponownego zinwentaryzowania księgozbioru. W świetle cytowanego już opracowania Friebego musiało to nastąpić przed rokiem 1894⁵⁴.

Zastosowano układ topograficzny. Podobnie jak w przypadku depozytu, także i tutaj woluminy ustawiono tylko według wysokości grzbietu. Generalnie zadbano o scalenie wydawnictw wielotomowych. Woluminy zostały oznaczone *numerus currens* od 1 do co najmniej 2754, od największych formatów do najmniejszych. Nie oznacza to jednak, że w bibliotece pozostały 2754 woluminy. Numer 2754 jest najwyższą znaną sygnaturą w zbiorach BN, a BN nie posiada całości tego księgozbioru. Można mieć jednak pewność, że samych książek nie było dużo więcej, gdyż najwyższymi numerami oznaczano książki najmniejszych formatów. Uwagę zwraca też fakt, że dokładnie taką samą liczbę numerów bieżących – 2754 – podaje Friebe w swoim opracowaniu. Niestety, sprawa się komplikuje, gdyż nie zawsze jeden numer to jeden wolumin (choć zazwyczaj tak jest). 31 numerów inwentarzowych zawiera dodatkowo tomy oznaczone małymi literami alfabetu, najwyżej do pięciu pierwszych. Wyjątek stanowią sygnatury 1170 oraz 2386. Pod tymi numerami zgromadzono liczne tomy, zaznaczając je kolejno literami alfabetu a–z, a następnie podwojonymi aa–zz.

Łącznie w świetle tego, co się zachowało, inwentarz ten miał na pewno 2754 numery bieżące, pod którymi mieściło się około 2900 woluminów. Ponieważ dokument zaginął, trudno dziś ustalić, czy przewidziano w nim miejsce na te pozycje, które trafiły do Poznania w depozyt.

Zastosowano następujące oznaczenia: numer bieżący wpisywano grubym niebieskim ołówkiem na wewnętrznej stronie przedniej okładziny, a w przypadku

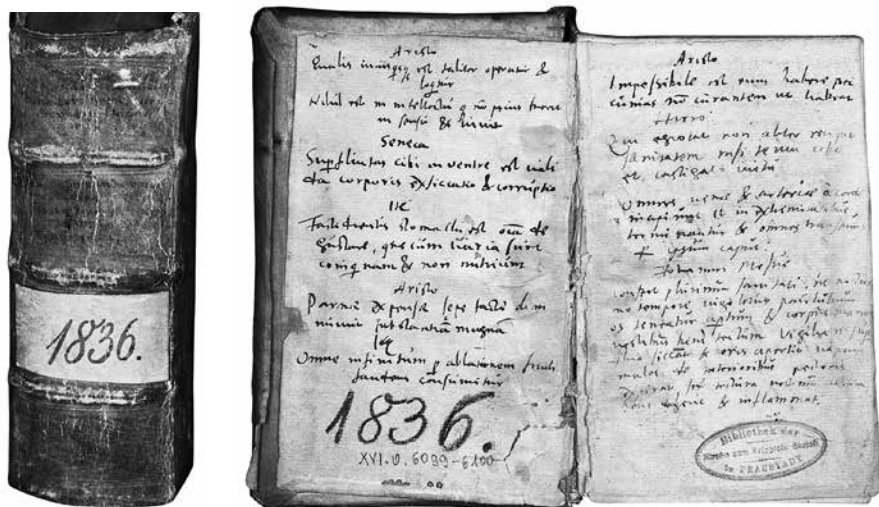
53 A. Werner, J. Steffani, *Geschichte der evangelischen Parochieen in der Provinz Posen*, Posen 1898, s. 84 – www.wbc.poznan.pl/publication/117004 [10.11.2016].

54 M. Friebe, op. cit., s. 39 – wzmianka (z 1894 roku) o istnieniu w bibliotece katalogu (inwentarza) liczącego 2754 numery bieżące. Informacja ta pokrywa się z danymi prezentowanymi w dalszej części artykułu.

braku oprawy lub występujących w jej obrębie dużych zniszczeń na wyklejce lub pierwszej zachowanej karcie, czasem tytułowej. Ten sam numer zapisywany był na papierowej etykietce nalepianej w dolnej części grzbietu książki. Naklejkę tę umieszczano zawsze, niezależnie od stanu zachowania książki, w przypadku braku oprawy przyklejano ją bezpośrednio na blok w miejscu wiązań na grzbiecie (ryc. 11a-b). Numer ten znajdował się ponadto na wkładanych do książek paskach papieru.

Ogólnie daje się wydzielić następujące przedziały sygnatur: 1–340 *folio*, 340–1170 *quarto*, 1170–2386 *octavo*, małe *quarto*, 2386–2754 *duodecimo* i mniej. Księgozbiór oznaczono wówczas po raz pierwszy owalną pieczętką „Bibliothek der Kirche zum Kripplein Christi in Fraustadt”, umieszczaną na wewnętrznej stronie przedniej okładziny oraz na przednich wyklejkach i kartach, niedbale, czasem po kilka razy na tej samej stronie (ryc. 12). Przedziały 47–142, 276–283, 370–546, 558–580, 1213–1446, 1461–1474, poza kilkoma woluminami, pozostały nieopieczątowane. Zdarzają się pojedyncze woluminy, opieczątowane, z przygotowaną na grzbiecie pustą naklejką sygnaturową, które nie otrzymały *numerus currens*. Oznacza to, że praca ta nie została ukończona.

Oprócz wspomnianych sygnatur, naklejek grzbietowych i pieczętek charakterystyczną cechą tego księgozbioru stały się symbole „Z” zapisane takim samym co sygnatura niebieskim kolorem i umieszczane w górnej części kart tytułowych

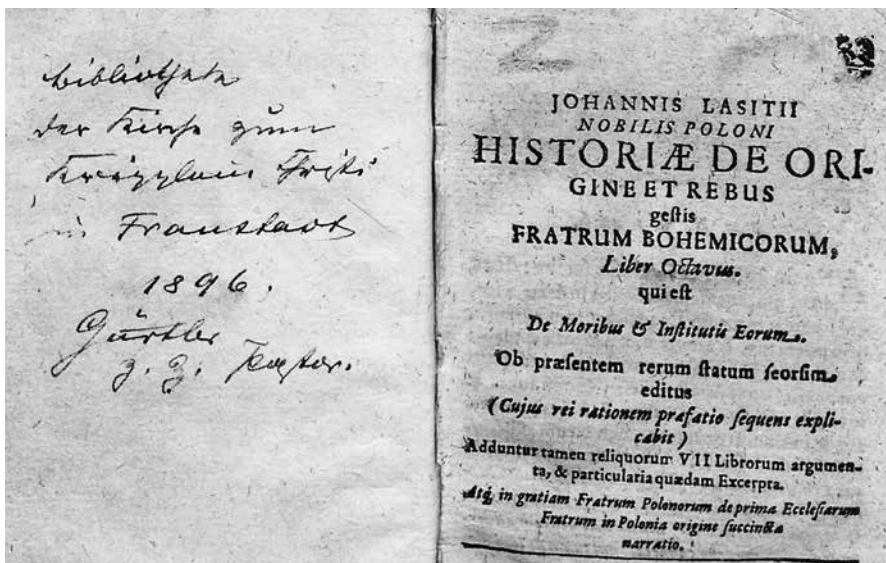

RYC. 11a-b Naklejka sygnaturowa na grzbiecie i sygnatura wewnątrz woluminu, SD XVI.O.6099-6100 – <https://polona.pl/item/7852953/1/>; <https://polona.pl/item/7852953/3/>

(w przypadku klocków introligatorskich także na każdym adligacie) (ryc. 13). Są one nieocenioną pomocą w określaniu proveniencji woluminów pozbawionych oprawy i przednich wyklejek oraz pojedynczych adligatów, które z różnych przyczyn stały się dissolutami.

RYC. 12 Pieczęć biblioteczna (lata 90. XIX w.), SD XVII.4.10368 III

RYC. 13 Symbol „Z” w lewym górnym rogu karty tytułowej, SD XVII.1.800 – <https://polona.pl/item/6027259/8/>

RYC. 14 Pieczęć parafalna (1930), SD XVII.4.4018

Woluminy rękopisów także zostały opieczetowane, ale nie nadawano im żadnych sygnatur; zapewne stanowiły więc osobny, wyłączony zbiór. W dolnej części grzbietu posiadają kwadratową, pustą etykietę w kolorze czerwonym.

W wyniku przeprowadzonych wówczas działań, mimo ich niedoskonałości i często dość nieprofesjonalnego charakteru (np. zupełnie niepotrzebne stawianie wielu pieczęci na tej samej stronie czy kilkakrotne wpisywanie sygnatur rozmiarem nawet na 2/3 całości wyklejki w małych formatach), księgozbiór zyskał wyraźne, odróżniające go od zasobów innych bibliotek oznaczenia, w przeciwieństwie do pozostałych woluminów wydzielonych jako *Depositum Fraustadt*. W tych ostatnich, np. w przypadku, gdy zniszczeniu uległa nalepka grzbietowa z sygnaturą i gdy numeru tego w porę nie przepisano na wyklejkę, a dodatkowo brak na woluminie jakichkolwiek innych znaków proveniencyjnych, oznaczenie przynależności takiegoż woluminu do biblioteki Kripplein Christi może być już dziś niewykonalne.

Ponadto, trzy egzemplarze posiadają jeszcze pieczętkę parafialną: „Sieg. D. Evang. Kirche Zum Kripplein Christi in Fraustadt” (ryc. 14) – być może były przechowywane w kancelarii.

Osobny zespół stanowi księgozbiór pastora Paula Emanuela Gürtlera. Nie posiada omówionych wyżej cech proveniencyjnych „starego zasobu”; jedyną cechą wspólną jest ta sama, owalna pieczętka biblioteczna. Księgozbiór otrzymał oddzielne sygnatury alfanumeryczne wypisane na etykietach przyklejonych w górnej części grzbietu woluminu oraz powtórzonych wewnątrz na przedniej wyklejce lub karcie tytułowej. Książki uporządkowane były zapewne według katalogu systematycznego. Także i w tym wypadku nie zawsze jedna sygnatura to jeden wolumin i pod niektórymi numerami zgromadzono tomy, oznaczając je kolejno literami alfabetu a–z. Właściciel już wcześniej oznaczał swoje zbiory na wyklejkach odręcznym wpisem z datą otrzymania, np. *Gürtler 1872*, lub pieczętkami: „P. Gürtler, Oberpfarrer I. R. Fraustadt Grenzmark, Gerberstr. 15”, oraz „Paul Gürtler Pastor Fraustadt Prov. Posen”.

Jak ostatecznie księgozbiór trafił do Biblioteki Narodowej?

Powojenne losy biblioteki Żłóbka Chrystusa wiążą się z akcją „zabezpieczania księgozbiorów porzuconych i opuszczonych” zorganizowaną przez Ministerstwo Oświaty w latach 1945–1950. Pewne informacje przynoszą zachowane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie sprawozdania z działalności Zbiornicy

Księgozbiorów Zabezpieczonych w Poznaniu. W sprawozdaniu Bolesława Świderskiego, kierownika Zbiornicy, z działalności za marzec 1949 roku znajduje się wzmianka: „p. Brylczak [Alfons – p.o. asystenta bibliotecznego] odbył podróż służbową do Wschowy celem dokonania lustracji księgozbiorów poniemieckich, zostających pod opieką ks. A[ndrzeja] Kostki. Księgozbiór powyższy treści teologicznej zostanie przewieziony do Poznania w przyszłym miesiącu”⁵⁵. W sprawozdaniu za miesiąc kwiecień faktycznie zawarta jest informacja: „W miesiącu sprawozdawczym – zwieziono: z Wschowy – b[yły] Zbór Ewangelicki ca 5000 tomów”⁵⁶.

Ta szacunkowa, podana wówczas liczba jest dyskusyjna, skoro nie ulega wątpliwości, że ostatni inwentarz książek drukowanych notował nie więcej niż 2900 woluminów. Do liczby tej trzeba doliczyć kilkanaście woluminów rękopisów. Edward Chwalewik w 1927 roku szacował stan biblioteki na około 4000 woluminów⁵⁷. W liczbie tej zapewne mieściła się duża kolekcja pastora Gürtlera podarowana bibliotece w latach 20. XX wieku⁵⁸.

W sprawozdaniu Zbiornicy z działalności w listopadzie 1949 roku czytamy: „Reparycja: Przekazano Bibliotece Narodowej w Warszawie [...] 3.188 t[omów] (Księgozbiór starodruków ze Wschody [!])”⁵⁹. W Archiwum Zakładowym Biblioteki Narodowej zachował się protokół zdawczo-odbiorczy z 11 listopada 1949 roku o treści: „Na podstawie zarządzenia Naczelnej Dyrekcji Bibliotek [...] przekazano Bibliotece Narodowej w Warszawie 3 188 woluminów starodruków ze Wschowy”⁶⁰. Z powodu braku skrzyń do transportu księgozbiór miano przekazać w dwóch partiach, o czym informuje kolejne pismo Bolesława Świderskiego do dyrekcji BN z 18 listopada 1949 roku⁶¹. Nie ma pewności, czy widniejąca

55 AAN, Ministerstwo Oświaty. Naczelna Dyrekcja Bibliotek. Wydział Bibliotek Naukowych. Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych w Poznaniu. Sprawozdania miesięczne z działalności za lata 1947–50, sygn. 6954, k. 65 – Bolesław Świderski, Sprawozdanie z działalności Zbiornicy w Poznaniu za miesiąc marzec 1949, Poznań 11 kwietnia 1949.

56 Ibidem, k. 67 – Bolesław Świderski, Sprawozdanie z działalności Zbiornicy w Poznaniu za miesiąc kwiecień 1949, Poznań 5 maja 1949.

57 E. Chwalewik, op. cit., s. 529.

58 Sprawa jest obecnie przedmiotem badań. Po pierwsze – około 5000 zabezpieczonych woluminów może oznaczać, że kolekcja Gürtlera dochodziła do 2000 tomów. Po drugie – nie należy traktować danych podawanych przez Chwalewika jako wiążących, gdyż autor rzadko podawał jakiegokolwiek informacje z autopsji. Po trzecie – nie wiadomo nadal, gdzie w okresie od stycznia 1945 do listopada 1949 roku znajdowało się Depositum Fraustadt.

59 Ibidem, k. 79 – Bolesław Świderski, Sprawozdanie z działalności Zbiornicy w Poznaniu w miesiącu listopadzia [!] 1949, Poznań 6 grudnia 1949.

60 Biblioteka Narodowa, Archiwum Zakładowe. Protokół zdawczo-odbiorczy z dn. 11 listopada 1949 r., sygn. 1196/1, k. 1.

61 Ibidem, k. 2.

na protokole liczba określała ilość woluminów z pierwszej partii, czy raczej dokument wystawiono od razu na całość przekazywanego zasobu. Brakuje dokumentu, który potwierdziłby przyjęcie drugiej partii. Należy skłaniać się ku tezie, że nie została nigdy przekazana, po pierwsze dlatego, że liczba woluminów w BN jest znacznie mniejsza, a po drugie wykazano, że książki o proveniencji Kripplein Christi znajdują się w innych bibliotekach i niekiedy pojawiają się na aukcjach antykwarycznych. Należy zwrócić uwagę, że mimo informacji w protokole o „starodrukach”, do BN trafiły także druki wydane po 1800 roku oraz rękopisy. Kwestią nieustaloną jest, czy w tychże transportach znalazły się woluminy pochodzące z dawnego Depositum Fraustadt. Powyższe fakty wskazują, że w 1949 roku doszło do kolejnego podziału być może już scalonego księgozbioru.

Aktualnie (stan na 31 XII 2016) w Bibliotece Narodowej znajduje się na pewno 8547 dzieł w 2449 woluminach zweryfikowanych jako niebudzące wątpliwości co do swojej proveniencji. Główny trzon tego zasobu stanowią starodruki: 635 woluminów zawiera druki z XVI wieku, 1487 woluminów zawiera druki z XVII wieku, 285 woluminów zawiera druki z XVIII wieku. Należy jednak pamiętać, że wiele tomów to klocki intrologatorskie. Chronologia wydawnicza kończy się zasadniczo na latach 20. XVIII wieku; książek późniejszych jest znikoma ilość. Ponadto znaleziono dotąd jedynie 10 woluminów druków z XIX–XX wieku. Z zasobów kościoła Żłóbka Chrystusa pochodzi 11 tytułów inkunabułów w 12 woluminach, co najmniej 24 jednostki rękopisów (XVI–XIX-wiecznych) i co najmniej 80 woluminów czasopism (głównie XVIII-wiecznych).

Polonica, silesiaca i pomeranica stanowią niemalże połowę tego zasobu – do 4000 dzieł w 394 woluminach, w większości z XVII wieku. Ponadto warto wymienić 3 druki cyrylickie z XVIII wieku oraz 9 judaików (XVI–XVIII-wiecznych). Analiza zawartości treściowej biblioteki wykracza poza ramy artykułu. Trzeba jednak zaznaczyć, że znaczącą część wschowskiej księżnicy stanowią duże zbiory dysertacji akademickich, programów szkolnych oraz kazań (funeralia, nuptialia), które swoim zasięgiem terytorialnym obejmują Wielkopolskę, Śląsk i Pomorze.

Jeżeli chodzi o źródło wpływu wspomnianych 2449 woluminów, to trzeba dodać, że w liczbie tej znajduje się 2005 woluminów (druków, rękopisów) przechowywanych do kwietnia 1949 roku na miejscu we Wschowie oraz 435 woluminów pochodzących z Depositum Fraustadt, przechowywanych w latach 1881–1939 (1945?) w Archiwum Państwowym w Poznaniu. Obecnie te dwa fragmenty księgozbioru Kripplein Christi w Zakładzie Starych Druków BN oznaczone są umownie odpowiednio: „Wschowa” oraz „Wschowa Depozyt”. Zgodnie z panującymi

w powojennym bibliotekarstwie tendencjami nie tworzą osobnych kolekcji ze zbiorów zabezpieczonych, lecz włączano je w ogólny ciąg inwentarzowy księgozbioru. Z tego powodu wciąż trudno ustalić dokładną liczbę woluminów znajdujących się w Bibliotece Narodowej.

Księgozbiór Żłóbka Chrystusa niestety uległ rozproszeniu i liczne pozycje znajdują się w innych bibliotekach w Polsce. Wiadomo o co najmniej pięciu egzemplarzach w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu⁶², dwóch egzemplarzach w Archiwum Państwowym w Poznaniu⁶³, trzech egzemplarzach w PAN Bibliotece Kórnickiej⁶⁴, dwóch egzemplarzach w bibliotece klasztoru franciszkanów w Poznaniu⁶⁵ oraz jednym egzemplarzu w Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego⁶⁶. Te dwa ostatnie to inkunabuły – szczegółowe informacje na ich temat opublikował Michał Spandowski⁶⁷.

62 Sygn. SD 416 I, SD 419 I, SD 420 I, SD 421 I, SD 755 I – zob. Katalog on-line Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu – <http://uam-hip.pfsl.poznan.pl/ipac20/ipac.jsp?profile=> [29.12.2016].

63 Sygn. 01.H.13, 02.D.18/1-4 – zob. M. Janeczek, *Katalog starych druków Archiwum Państwowego w Poznaniu*, Poznań 2016.

64 Sygn. BK 01767, 02391-2392, 14568 – zob. PAN Biblioteka Kórnicka, Katalogi (stare druki, rękopisy) – www.bkpan.poznan.pl/katalogi/index.html [29.12.2016].

65 Sygn. W.Inc.66 (inkunabuła; wspomniany drugi egzemplarz to druk z XVI wieku bez sygnatury). Pozycje te, pochodzące z Depositum Fraustadt, znalazły się po wojnie w posiadaniu wschowskich franciszkanów, u których to zarejestrowano je, przygotowując *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur* (IBP 4941). Do poznańskich franciszkanów trafiły dopiero w latach 90. ubiegłego stulecia.

66 Sygn. XV.74 – zob. M. Kunowska, *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej KUL*, „Archiwa. Biblioteki i Muzea Kościelne” 1978, t. 36, s. 105[1]–142[38] – www.mgh-bibliothek.de/dokumente/a/a131464.pdf [29.12.2016].

67 M. Spandowski, *Polskie zbiory inkunabułów zniszczone, rozproszone i przemieszczone w czasie i w wyniku II wojny światowej*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2013, t. 44, s. 13–14 – www.bn.org.pl/download/document/1439463352.pdf [10.11.2016].

KRZYSZTOF SOLIŃSKI**The Kripplein Christi Church in Wschowa
book collection at the National Library of Poland**

This article is a synthesis of information obtained from two surviving large parts of the book collection of the former library at the Kripplein Christi Lutheran Church in Wschowa (Fraustadt), which have been in the holdings of the National Library of Poland since 1949. This library existed formally from 1641 to 1945. In 1881 the Staatsarchiv Posen (now the National Archive Library in Poznań) took 724 volumes in deposit. After World War II the two separated parts of the collection both came to be deposited at the National Library in Warsaw. The data contained in this article puts in order all the accumulated knowledge about this library. There is a discussion of the attempts made at organising and inventoring the collection, and an analysis of the 1656 manuscript catalogue of the Wschowa library (also preserved at the National Library), which is the basis for reconstruction of the founder's library. The information provided will make it easier to navigate the dispersed collection and enable identification of books from the particular legacies.